

Pasakų sekimas vaikams tradicinėje lietuvių kultūroje: kūrybinių su žiaurumo elementais paskirtis

<https://doi.org/10.51554/TD.21.62.02>

VITA DŽEKČIORIŪTĖ – MEDEIŠIENĖ

Vilniaus universitetas, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Straipsnis skirtas keliems pasakų sekimo tradicinėje lietuvių kultūroje aspektams atskleisti. Jame aptariamos pasakų sekimo vaikams aplinkybės: pasakotojo ir jo asmeninių savybių ypatumai, pasakų repertuaro kaita nuo XIX a. pabaigos iki XX a. vidurio, pasakojimo laikas, vaikams pasakų repertuaro ir sekimo būdo pritaikymas. Taip pat nagrinėjama, kaip pasakose pasireiškia žiaurumas bei smurto elementai ir koks jų ryšys su vaikų baimės patirtimi. Remiantis archyvuose ir spausdintuose šaltiniuose aptikta pasakų vaikams sekimo aplinkybes nusakančia medžiaga, kaip vaikai, klausydamiesi pasakų, išgyvendavo baimę. Išskiriamos tokios vaikų bauginimo pasakomis pagrindinės funkcijos: didaktinė, emocijų sukėlimo ir nerimo bei baimės neutralizavimo.

RAKTAŽODŽIAI: baimė, pasakų sekimas, pasakų sekimo aplinkybės, smurtas, vaikas, žiaurumas.

ĮVADAS

Žiaurumas ir smurtas, vaizduojami pasakose, yra neatsiejami nuo vaikų mitinių baimių¹, patiriamų klausantis pasakojimo. Nors žiaurių poelgių ir smurto, suke-

1 *Mitinės baimės* – iki šiol nevertotas terminas. Kiti šį reiškinį nagrinėję mokslininkai *baimės* termino arba išsamiau neapibrėžia, arba įvardija kitaip. Pavyzdžiui, vaikų maginės praktikas – dvaselių kvietimus, kai vaikai intensyviai išgyvena baimę, – nagrinėjusi Dovilė Kulakauskienė šių baimių neįvardija jokių specifinių terminu (Kulakauskienė 2008, 2013). Šiurpes tyrusi Laima Anglickienė šias baimes įvardija tiesiog „baimėmis“ arba „antgamtinių būtybių baimėmis“ (Anglickienė 2009: 23; 2013: 167). Vaikų specifines baimes tyrę anglų psichiatrai šiame tyrime rūpimas baimes išskiria kaip vieną iš dvylikos vaikams būdingų baimių ir vadina „įsivaizduojamų arba antgamtinių būtybių baimėmis“ (angl. *fears of imaginary or supernatural beings*) (Meltzer... [et al.] 2008). Vartojant terminą *antgamtinė būtybė* išskyla gamtamokslinės pasaulio sampratos suformuota *tikrumo* ir *netikrumo* priešprieša: kurią galima paaiškinti gamtos mokslais, yra tikra, kurios ne – netikra. Tačiau žmogui, patiriančiam baimę, susidūrus su mitine būtybe arba klausantis pasakojimų apie

liančių mirtį, pakanka ir sakmėse, jie sakmių veikėjų patiriami kitaip nei pasakose. Mitologinėse sakmėse galioja mitinio pasaulio dėsniai. Žiaurus mitinių būtybių elgesys su žmonėmis dažniausiai pasireiškia kaip kokios nors mitinės-socialinės taisyklės nesilaikymo padarinys. Pasakose vaizduojami žiaurumai ir smurtas turi savitą, nuo mitologinėms sakmėms būdingų baisumų besiskiriančią logiką. Būtent pasakose pasitaikantys žiaurūs ir smurtiniai motyvai bei jų poveikis sukelia baimės patirtį. Šiame straipsnyje tiriama, kokią įtaką tai turi vaiko psichosocialinei raidai.

Pasakų žiaurumas ir smurtas yra dažnai aptarinėjama tema viešojoje erdvėje², iki šiol nesulaukusi deramo tyrėjų dėmesio Lietuvoje. Įprasta manyti, kad žiaurieji ir smurtiniai pasakų elementai yra netinkami vaikų ugdymui, tad neretai vaikus siekiama nuo jų apsaugoti, atsisakant tradicinių pasakų kaip vaikams netinkamo žanro. Šia tema kyla daug diskusijų, tad svarbu formuoti ir mokslinį požiūrį³. Kalbant apie tokius tyrimus Lietuvoje, paminėtini Leonardo Saukos straipsnis apie pastangas švelninti pasakoje „Eglė žalčių karalienė“ pasitaikančius žiaurius epizodus (Sauka 2007) ir Bronislavos Kerbelytės knygos *Lietuvių tautosakos kūriniių prasmės* skyrius „Apie pasakų žiaurumus“ (Kerbelytė 2011: 176–186). Užsienyje į šią problemą bene labiausiai gilinasi vokiečių folkloristas Lutzas Röhrichas. Jis savo dviejose studijose pasakose vaizduojamo žiaurumo temai yra skyręs po atskirą dalį (Röhrich 1991: 111–141; 2008: 203–217). Gana dažnai pasakų žiaurius ir smurtinius elementus, vaikų baimės patirtį savo darbuose aptaria ir vaikų literatūros bei pasakų tyrėja amerikietė Maria Tatar (Tatar 1987, 1993, 2004). Nors mokslininkė gilinasi į literatūrines pasakas, kai kurios jos išvalgos ir pastebėjimai gali būti pritaikomi ir sakybinei tradicijai. Žiaurūs ir smurtiniai pasakų elementai neatsiejami nuo baimės,

.....

jas, ši patirtis yra tikra. Todėl, norint išvengti šios *tikrumo* ir *netikrumo* priešpriešos, pasirinkamas terminas, neneigiantis žmogaus patirties vertumo egzistuoti realybėje: *mitinės baimės* – tai mitinių aiškinimą ir mitinius raiškos pavidalus turinčios baimės. Jos gali būti susijusios su realiomis grėsmėmis, bet niekada neatspindi vien jų. Vaikų pasakas tyrusi Maria Tatar dar vartoja terminą *prietaringos baimės* (angl. *superstitious fears*) (Tatar 1987: XV), kuris, bent jau lietuvių kalba, neatskleidžia aptariamo reiškinių esmės.

- 2 Panaršius internete nesunku rasti neilgų straipsnelių, interviu ir radijo laidų, skirtų žiaurioms ir baisioms pasakoms aptarti („Nustebsite sužinojė, ko vaiką išmoko *baisios* lietuviškos pasakos“, žr. <https://www.tavovaikas.lt/lt/vystymasis-ir-raida/g-11032-nustebsite-suzinoje-ko-vaikaismoko-baisios-lietuviskos-pasakos/>; „Baisios pasakos vaikams: kenkia ar padeda?“, žr. <https://www.lrytas.lt/gyvenimo-budas/seima/2017/09/07/news/baisios-pasakos-vaikams-kenkia-ar-padedas-2456134/>; „Siaubo pasakos vaikams reikalingos tiek pat, kiek žaislai“, žr. <https://www.lrt.lt/naujienos/gyvenimas/13/221706/siaubo-pasakos-vaikams-reikalingos-tiek-pat-kiek-zaislai>; „Pasakų tyrinėtoja: net ir žiaurios pasakos vaikus moko jautrumo“, žr. <https://www.lrt.lt/naujienos/tavo-lrt/15/122206/pasaku-tyrinetoja-net-ir-ziaurios-pasakos-vaikus-moko-jautrumo-ir-kt>).
- 3 Beje, vertėtų paminėti, kad viešojoje erdvėje paplitęs lietuvių liaudies pasakų įvardijimas „baisios“ arba „žiaurios“ neatitinka tikrovės – įvairių tautų (vokiečių, prancūzų, italų, austrų, rusų ir kt.) pasakose vaizduojamos žiaurios ir bauginančios scenos (Röhrich 1991: 113; Kerbelytė 2011: 178).

kuri patiriama klausantis pasakojimų. Iš pastarojo laikotarpio tyrimų paminėtinas kroatų folkloristės Evelinos Rudan straipsnis, kuriame nagrinėjamos baimės raiškos skirtinguose tautosakos žanruose ir baimės patirtys, klausantis sakmių ir pasakų (Rudan 2020).

Šis tyrimas apima XIX a. pabaigos – XX a. pirmosios pusės laikotarpį. Jame pasitelkiama pasakų sekimo vaikams aplinkybes pristatanti medžiaga iš archyvinių ir spausdintų šaltinių. Remiamasi Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos archyvo duomenimis (LTR) bei kai kurių lietuvių folkloristų tyrimais apie garsesnius pasakotojus bei pasakų ir sakmių sekimą (Aleksynas 1985; Litvinaitė 1970; Sauka 1983, 2005; Seselskytė 1996; Sadauskienė 2018; Šlekonytė 2005, 2012, 2020; Vėlius 1971, 1972, 1986). Taip pat kartais pasitelkiami spausdinti biografiniai atsiminimai, kuriuose aptariamos pasakų sekimo aplinkybės ir baimės patirtis klausantis pasakų (Staugaitis 1995; Šimonis 1959). Nagrinėjant pasakų smurtinius ir žiaurios elementus remiamasi vokiečių folkloristo L. Röhricho įžvalgomis (1991, 2008). Kadangi pasakos ir sakmės tradicinėje lietuvių kultūroje dažnai būdavo sekamos vienu metu, straipsniui pasitelktoje tiriamojoje medžiagoje kartais abu šie žanrai ir jų gyvavimo kontekstas taip pat atsiskleidžia kartu. Nepaisant to, tyrime kiek įmanoma stengtasi orientuotis tik į pasakų sekimo aplinkybes.

Straipsnio tikslas – atskleisti, kaip koreliuoja pasakose vaizduojami žiaurumai ir tokių pasakų besiklausančių vaikų išgyvenamos baimės. Siekiant šio tikslo numatoma: 1) supažindinti su pasakų sekimo vaikams aplinkybėmis, 2) išnagrinėti, kaip pasakose reiškiasi smurtas ir žiaurumas, kaip klausydami tokio pobūdžio pasakų vaikai patirdavo baimę, kokia buvo tos baimės paskirtis tradicinėje lietuvių kultūroje, 3) pristatyti skirtingų mokslo kryptų atstovų – psichologų ir folkloristų – požiūrį į žiaurios pasakas ir baimės patirtį. Pasakų sekimo vaikams tradicinėje lietuvių kultūroje ypatyboms atskleisti pasitelkiami aprašomasis, interpretacinis ir analitinis tyrimo metodai.

PASAKŲ SEKIMO VAIKAMS APLINKYBĖS

Kalbant apie pasakų sekimo vaikams aplinkybes galima išskirti kelis svarbius aspektus: pasakotojo ir jo asmeninių savybių ypatumai, pasakų repertuaro kaita, pasakojimo laikas ir kai kurios vaikams skirtų pasakų repertuaro savybės.

Pasakotojai tradicinėje lietuvių kultūroje. Lietuvoje XIX a. pradėjus intensyviau rinkti tautosaką, pagrindinis dėmesys buvo skiriamas kūrinių užrašymui, o žinios apie pasakų sekėjus ir kitus pateikėjus nebuvo fiksuojamos (Šlekonytė 2020: 28). Vienas pirmųjų, pradėjusių užrašinėti šiuos duomenis XIX a. antrojoje pusėje, buvo Mečislovas Davainis-Silvestraitis (Aleksynas 1985: 4; Šlekonytė 2020: 29). Pasak Kosto Aleksyno, nemažai pasakų pateikėjų vardų iš Suvalkijos yra išsaugoję

ir daktaras Jonas Basanavičius (Aleksynas 1985: 5). Jis ir pats su broliu Vincu kartu rinko tautosaką gimtųjų Ožkabalių apylinkėse, tačiau turtingiausius rinkinius parengė sutelkdamas krūvon skirtingose Lietuvos vietose XIX–XX a. sandūroje dirbusių užrašinėtojų jam perduotą folklorinę medžiagą. Nemažą dalį sukauptos tautosakos sudarė pasakos⁴, tad J. Basanavičiaus dėka išsaugota ir nemažai pasakas sekusių pateikėjų pavardžių⁵ iš įvairių Lietuvos regionų⁶. Vėliau, besikeičiant tautosakos rinkimo reikalavimams, pradėti fiksuoti pagrindiniai duomenys (pateikėjo vardas ir pavardė, užrašymo vieta ir laikas), dar vėliau duomenų sąrašas pailgėjo: fiksuotas pateikėjų amžius, profesijos, kūrinių išmokimo vieta ir laikas (Šlekonytė 2012: 294). Tačiau į pasakotojų asmenybes, jų biografijas dėmesys atkreiptas gana vėlai. XX a. antrojoje pusėje pasakotojų asmenybėms daugiausia dėmesio skyrė L. Sauka (1983, 2005), Norbertas Vėlius (1969, 1971, 1972, 1986) ir Adelė Seselskytė (1996, 1997). Šie mokslininkai, kalbėdami apie pasakotojus, atkreipė dėmesį ir į tautosakos kūrinių atlikimo ypatybes. Anot pasakų tyrėjos Jūratės Šlekonytės,

Lietuvoje poreikis domėtis folkloro atlikimo kontekstu suvoktas tik maždaug XX a. viduryje. Iki tol buvo skelbta nemažai pasakojamojo folkloro rinkinių, kuriuose daugiausia orientuojamasi į pačias pasakas, bet beveik nepateikiama duomenų apie jų atlikimą. Didžiausia pasakų dalis yra užrašyta iki XX a. vidurio, tačiau duomenys apie pateikėjus ir pasakų atlikimo aplinkybes užrašomi menkai ir nedetaliai (Šlekonytė 2012: 294).

Lietuvoje tik įžengus į XXI a. atsirado daugiau darbų, atkreipiančių dėmesį į pasakojamojo folkloro atlikimą (Sauka 2005; Šlekonytė 2005, 2012, 2020; Sadauskienė 2012a, 2018); kitose šalyse panašūs pasakų tyrimų klausimai pradėti gvildinti jau XX a. septintajame dešimtmetyje (Šlekonytė 2016a: 30). Šiuolaikinėje folkloristikoje pradėta vis daugiau dėmesio skirti individualiems pateikėjo bruožams, kūrinių atlikimo aplinkybėms⁷. Kaskart iš naujo pasakojant teksto prasmė kinta, jos nestabilumą lemia atlikėjų ir pasakojimo situacijų kaita (Dégh 1995: 13). Individidas keičia tradiciją ir taip užtikrina jos tęsą. Pasakos išlieka todėl, kad kinta ir yra pritaikomos prie esamų sąlygų. Būtent pasakotojas yra visa tai suderinantis asmuo, o jo gyvenimo istorija, kultūrinis profilis, visas repertuaras su turiniu, forma,

.....

- 4 J. Basanavičiaus tautosakos biblioteką sudaro 15 knygų. Iš jų pirmi šeši tomai yra skirti vien pasakoms. Ir kituose tomuose (t. 7, 8, 13) pasakos yra publikuotos tarp kitų tautosakos kūrinių (BsTB).
- 5 J. Basanavičiaus tautosakos bibliotekos pateikėjų rodyklę galima rasti internetiniame puslapyje <http://www.knygadvaris.lt/?id=128&lang=lt>.
- 6 Už šią suteiktą informaciją bei daugelį kitų pastabų ir pasiūlymų rengiant straipsnį nuoširdžiai dėkoju savo kolegei, pasakų tyrėjai dr. Jūratei Šlekonytei.
- 7 Individualumą, kaip aktualų teorinį konceptą, išsamiai savo straipsnyje „Kūrybinio individualumo ženklai lietuvių folklorinėje tradicijoje“ yra aptarusi Vita Ivanauskaitė-Šeibutienė (Ivanauskaitė 2006).

stiliumi ir pateikimo būdu yra neatskiriami vienas nuo kito (ten pat: 22). Pasakotoją, kuris puoselėja tradicijos gyvybingumą, nėra lengva sutikti. Tokiam žmogui reikia ne tik geros atminties, kad ilgame pasakojime nebūtų praleistos jokios detalės, bet ir kūrybinio potencialo, turtingo žodyno, gebėjimo pritraukti klausytojus (Dégh 1969: 51).

Gilinantys į pasakotojus ir jų asmenybes folkloristikoje išskiriami keli jų tipai. Pavyzdžiui, K. Aleksynas aptaria dvi iš esmės besiskiriančias jų grupes: pasakotojas, kuris griežtai laikosi teksto, ir maištingas improvizatorius (Aleksynas 1985: 9). Labai panašias dvi pasakų sekėjų grupes pristato ir XX a. pirmosios pusės vengrų tyrėjas Gyula Ortutay'us (Dégh 1969: 173). Pasaulio mokslininkai pateikia patį įvairiausią pasakų sekėjų grupavimą. Išsamiai šią tipologijos įvairovę yra aptarusi vengrų tyrėja Linda Dégh (ten pat: 172–175). Anot jos, pagrindiniai kriterijai, lemiantys pasakų sekėjų skirstymą į tipus, yra pasakų žanrų, kuriems teikiama pirmenybė, pasirinkimas, atlikimo būdas, psichologinės pasakotojo savybės (ten pat: 174–175). Galima numanyti, kad vaikų auditorijai turėtų būti priimtinesni pasakų sekėjai, linkę labiau improvizuoti, nes jie istorijas labiau pritaiko ne tik savo, bet ir auditorijos poreikiams.

Kiekvienas pasakotojas turi savo repertuarą, per kurį atsiskleidžia pasakotojo polinkiai (Vėlius 1986: 37). Taip pat ne vienas tyrėjas pastebi, kad pasakotojo repertuaro pasirinkimą gali nulemti asmeninė patirtis. Pavyzdžiui, silpnaregis pasakotojas dažnai seka pasakas, kuriose atgaunama prarasta rega (Dégh 1995: 39–40). Kad asmeninė patirtis sekant pasakas yra svarbi, rodo ir J. Šlekonytės atlikti tyrimai, pristatantys kareivių pasakotojų vaidmenį lietuvių pasakų sekimo tradicijoje (Šlekonytė 2012: 298–301; 2020: 32–34).

Ne tik repertuaras, bet ir pasakojimo būdas gali priklausyti nuo pasakotojo asmeninės patirties. Anot N. Vėliaus, užrašinęjusio Miciūnų kaime (Gervėčių apyl.) 1970 m. iš Petro Augulio tautosaką, šis pateikėjas „su pasitenkinimu ir pabrėžtu malonumu pasakoja tas pasakų vietas, kur vargšas žmogus stebuklingu būdu praturtėja – įgyja įvairių valgymų ir gėrimų“. Prieš tai N. Vėliaus užrašytoje pateikėjo biografijoje pasakojama apie vargingą gyvenimą, kuomet būta ir sunkių laikotarpių, kai labai trūko maisto arba net būdavo badaujama (LTR 4151: 27–33). K. Aleksynas pastebi, kad pasakojimo būdas priklauso ir nuo pasakotojo polinkių: vieni naudoja daugiau fantastinių, kiti – buitinių elementų (Aleksynas 1985: 7).

Pasakotoją labai veikia aplinka ir klausytojai. Nors pasakotojo repertuaras paprastai būna žinomas kaimo bendruomenei, kurioje jis gyvena, jis pats geriausiai jaučia, kuri auditorija (vaikų, moterų, jaunimo) ko iš jo tikisi (Dégh 1969: 175). Auditorijai pritaikomas ir repertuaras, ir pasakojimo būdas. Kalbėdamas apie vieną iš pateikėjų, N. Vėlius pastebi, kad vienaip kūrinys atliekamas, kai pasakojama tik užrašinėtojui, o kitaip, kai atsiranda naujų klausytojų, – pateikėjas pasakas seka

gyviau ir išraiškingiau, jo akys sužiba, o įtaigai padidinti pasitelkia vaidybinius elementus (LTR 4152/90/). Kai tas pats pateikėjas pasaką „Melagė ožkelė“ sekė būryje vaikų, jo elgesys taip pat pasikeitė. N. Vėlius rašo: „Kadangi pasakos klausė daug vaikų, pasakotojas pasakėjo pasitempęs, gyvai, išraiškingai, aiškiai jautėsi, kad pasakoją ne man, o mažiesiems klausytojams“ (LTR 4152/105/).

Gana dažnai pasakų sekėjais tradicinėje lietuvių kultūroje tapdavo patys vaikai. Jie mokėsi pasakų iš savo tėvų, senelių ar kerdžiaus, su kuriuo ganydavo gyvulius (Sauka 1983: 108; 2005: 32). Vaikai jas paprastai sekėdavo vienas kitam, ypač ganydami. Tą rodo 1882–1904 m. Mato Slančiausko ir Jono Trumpulio sudarytas tautosakos rinkinys *Piemenėlių dainuškės, talaluškės ir pasakos* (LMD I 1060). Jame pateikiama trylika pasakų tekstų, užrašytų iš piemenų. Didžioji dalis jų skelbta leidinyje *Šiaurės Lietuvos pasakos* (ŠLP). Kita vertus, pasakotojais tapdavo ir vyresnio amžiaus žmonės, kurie nebegalėjo dirbti. Tokie žmonės pasakas sekėdavo prižiūrėdami vaikus. N. Vėlius rašo apie vieno iš savo pasakų pateikėjo Balio Iglevičiaus senelį:

<...> neišsemiamas pasakų, sakmių ir visokiausių pasakojimų aruodas buvo Balio senelis iš motinos pusės <...>. Kiek siekia Balio atmintis, M. Banevičius jau buvęs senas – varęs devintą dešimtį metų, sunkesnio darbo nebenusitverdavęs, todėl visą laiką būdavęs su vaikais, be galo juos mylėjęs ir vis ką nors jiems pasakodavęs (Vėlius 1971: 286).

Pasitaikydavo, kad pasakas sekėdavo keliaujantys elgetos (LII ES 1321/65/: 139; 1545/13/: 156). Talentingesnių pasakotojų ypač laukdavo vaikai. Etnolingvistė Birutė Jasiūnaitė yra užrašiusi savo senelės, Onos Jokūžytės–Martinkienės, gimusios 1895 m. Endrejeve, atsiminimus apie tokį pasakas sekantį elgetą:

Visokių istorijų parnešdavo šimtmetis ubagas Trečiokas, kuris atsiminė baudžiąvą. Vaikai kaulydavo jam centų iš namiškių, kad tik senelis nakvotų ir, žinoma, pasakotų (LTR 6511/664/).

Pasakų repertuaro kaita XIX–XX a. Atkreiptinas dėmesys, kad pasakų repertuaras nuo XIX a. antrosios pusės iki XX a. antrosios pusės gerokai pakito – per šimtmetį sumenko stebuklinių pasakų sekimo tradicija. Tą rodo Lietuvos folkloristų tų pačių vietovių repertuaro lyginamieji tyrimai. XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Merkinės apylinkėse užrašytoje pasakojamojoje tautosakoje dar vyrauja stebuklinės pasakos. O 1967 m. ekspedicijos duomenimis, iš 130 pasakojamosios tautosakos kūrinių tėra tik 10 stebuklinių pasakų (tai sudaro 7,69 proc. užrašytos pasakojamosios tautosakos) (Litvinaitė 1970: 348). Merkinės pasakojamąją tautosaką aptarusi Stasė Litvinaitė daro prielaidas, kad ilgainiui mažėjo ilgų pasakų sekėjų skaičius,

o naujų nebeatsirasdavo. Taip pat tam įtakos galėjo turėti mažėjantis romantinis nusiteikimas ir trumpesnių pasakojimų praktiškumas – jie lengviau įsimenami ir greičiau papasakojami (ten pat: 349).

Gervėčių apylinkėse, kuriose senoji tautosaka ir papročiai išsilaikė ilgiau negu kituose Lietuvos regionuose, esančiame Girių kaime 1970 m. vykusios ekspedicijos dalyvės pastebėjo, kad ir čia nyksta stebuklinių pasakų sekimo tradicija, kiek daugiau jų bemoka tik seni žmonės (LTR 4157: 11). Nors beveik kiekvienoje troboje vaikams dar sektos pasakos, jų buvo sekama tik po dvi tris, nes jaunesnieji daugiau nebemokėjo (LTR 4157: 13–14).

Anot N. Vėliaus, XX a. jau nebebuvo pasakų klestėjimo laikai. Senųjų pasakų sekėjų vis rečiau pasitaikydavo, o keičiantis kaimo žmonių gyvenimo būdui keitėsi ir santykis su tautosaka:

Pasakų fantastika dužo ir byrėjo, atsitrenkusi į dundantį garvežį ir orlaivį. Į žmonių buitį brovėsi knyga, laikraštis. Į viską imta žiūrėti realistiškiau, bandoma ieškoti mokslinių kiekvieno reiškinio priežasčių (Vėlius 1971: 289).

Pasakojimo laikas. Paprastai pasakas sekdamo ilgais rudens ir (ar) žiemos vakarais (Staugaitis 1995: 24; LTR 4157: 203, 4157/122/) arba tiesiog žiemą (LTR 4162/93/). Girių kaimo (Gervėčių apyl.) tautosakos pateikėjo Juliaus Ravaičio vaikystėje jo dėdienė mažai dainavusi, bet vis sekdavusi ir sekdavusi pasakas, ypač žiemą, visiems sulipus ant krosnies (LTR 4157: 18). Tačiau pasakoms nebūtinai tik rudenį ar žiemą būdavo skiriamas laikas. Antai talentingas pasakotojas Liudvikas Dubaka iš Tripuckų kaimo pasakas ir sakmes vaikams ir anūkams mėgdavo sekėti, kai jie grįždavo nusilakstę per dieną, kad neužmigytų laukdami vakarienės (Vėlius 1969: 219). Taip pat kartais sakoma, kad pasakos vaikams būdavo sekamos vakarais, neįvardijant metų laiko (LTR 4151/239/), iš to galima būtų numanyti, kad kai kuriose šeimose tai galėjo būti kasdieninė vakarinė vaikams skirta pramoga prieš miegą. Tą patvirtina ir tautosakos pateikėjos Marilios Lukšienės atsiminimai iš vaikystės. Jos bobutė pasakas sekdavusi ne tik žiemos vakarais ant krosnies, bet ir kai miegodavusi kartu ir net kai jos eidavusios grybauti (LTR 4157: 162). Kitas pateikėjas iš minėto Girių kaimo – Albinas Petrikas – taip pat prisimena, kad pasakų klausydavęs grybaudamas (LTR 4162/273/). Vengrų pasakų sekimo tradiciją tyrusi L. Dégh pastebėjo, kad jos gali būti sekamos, siekiant palengvinti darbą, o rudens ir žiemos metu pasakų sekimas siejamas su pramoga (Dégh 1969: 67, 76–77). Lietuviškoje medžiagoje kai kur minima, jog advento ir gavėnios metu pasakas keisdavo religinio pobūdžio tekstų skaitymas ir giesmės (Staugaitis 1995: 24); tai rodo, kad pasakų sekimas ir klausymasis buvo suvokiamas kaip pramoga, kuri draudžiama religiškaip įprasminu susikaupimo laikotarpiu.

Pasakų sekimo laiko pasirinkimas lemia dar vieną baimės patirčiai svarbią aplinkybę. Rudenį ir žiemą anksti temsta, tad ir pasakų buvo klausomasi prietemoje arba tamsoje. Tamsoje atsiranda ypatinga atmosfera: ji yra būtina, nes sukuria erdvę fantazijai ir kiekvienas gali regėti maginius vaizdinius taip, kaip jis juos įsivaizduoja (Déggh 1969: 77).

Sekant pasakas, tarp jų dažnai būdavo įterpamos ir sakmės – tai priklausydavo nuo pasakotojo polinkio į vienus ar kitus tekstus. Tačiau sakmėms būdinga ir kitokia pasakojimo aplinka nei pasakoms. Nebūtinai laukiama ilgų rudens ir (ar) žiemos vakarų. Anot Miciūnų kaimo (Gervėčių apyl.) pateikėjo Petro Augulio, sakmes ir kitokius nutikimus žmonės vieni kitiems pasakodavo susirinkę kaimo gatvėje sekmadieniais (t. y. tuo laiku, kai žmonės laisvesni nuo darbų) (LTR 4151/10/).

Vaikams skirtų pasakų repertuaro ir sekimo būdo pritaikymas. Vaikams skirtų pasakų repertuaras priklausė nuo kelių dalykų. Pirmiausia, jį lemdavo asmeninės pasakotojo nuostatos ir polinkiai. Šiaip ar taip, pasakotojas dažnai pritaikydavo repertuarą auditorijos poreikiams. Suaugusiesiems buvo pasakojamos ilgos pasakos ir anekdotai⁸, o vaikams – trumpos pasakos ir sakmės, skirtos jiems pamokyti. Pavyzdžiui, buvo sakoma, kad nereikia meluoti, nes gali baigtis blogai, kaip tai nutiko meluojančiam pasakos herojui (Vėlius 1971: 287). Taip pat pažymėtina, kad būtent pasakos būdavo suprantamos kaip vaikams skirtas tautosakos žanras. Anot pateikėjo Jurgio Meškio (g. 1896 m.) iš Miciūnų kaimo (Gervėčių apyl.), jo senelis Juozapas Meškys, miręs Pirmojo pasaulinio karo metais, suaugusiesiems pasakodavęs paties patirtus ar girdėtus atsitikimus, o pasakas sekdavęs tik vaikams (LTR 4152: 8).

Tačiau ir pasakos vaikams buvo parenkamos atsižvelgiant į jų amžių. Žymios tautosakos pateikėjos Rožės Sabaliauskienės repertuarą aptaręs N. Vėlius apibendrintai teigia:

Pasakas vaikams pritaikydavusi pagal amžių: patiems mažiausiems klausytojams pasakodavusi apie gyvūnus (apie gaidelį ir katinėlį, senelio aveles), formulines (apie raudoną vištaitę, kukutį), jau ūgtelėjusiems – stebuklines pasakas apie karalaites ir karalaičius, dar augesniems – apie baimės ieškotojus, netikėtus, žiaurius nuotykius (Vėlius 1986: 37).

Tokią apibendrinimą gražiai iliustruoja ir pačios R. Sabaliauskienės vaikystės prisiminimai, rodantys, kaip keitėsi skirtingų naratyvų poreikis jai augant:

Kap maža buvau, tai man buvo gražios labai pasakos, kur, žinai, <...> apie gaidžiuką, kad ten paliko senelis <...>. Tai šita graži buvo. O kap jau paaugau, tai jau norėjau geresnių, gi jau tada apie, <...> apie karalaitį... (LTR 5730/2/).

⁸ Pateikėjo J. Meškio (g. 1896 m.) pastaba po papasakoto nešvankaus anekdoto: „Prieg vaikam tokių nepasakosi ir prie bobų – sarmata“ (LTR 4152/135/).

Tautosakos rinkėjams pasekusi pasaką „Apie mešką“ R. Sabaliauskienė priduria: „Šitų motina pasakojo, gal ir močiutė. Vaikam, dar nedideliem, pasakoja; kai dideliem vaikam – jau duok apie karalaites, o mažiem šitokias“ (LTR 5730/21/). Panašiai pasakų repertuarą pagal vaikų amžių pritaikydavusi ir Marija Kuckienė iš Girių kaimo: „<...> mažiems vaikams pasakojanti apie gaidelį, katinėlį, paršiukus, kas jau jiems pažįstama, suprantama. Didesniems pasakoja apie karalius, stebuklus“ (LTR 4158: 5). Nors mažiausiems vaikams skirtos „vaikinės pasakos“ (LTR 4151/115/) būdavo pačios paprasčiausios, jose neretai pasireikšdavo smurtinių ar fizinių sužalojimų elementų, kitokių žiaurumų, kurie galėjo atlikti didaktinę funkciją, bet taip pat kelti vaikams ir baimę. Vyresniems vaikams pasakotos stebuklinės pasakos yra kitokios. Jose susiduriama su fantastinėmis būtybėmis ir vien herojaus akistata su jomis gali kelti baimę. Šiose pasakose žiaurumas taip pat gali figūruoti kaip vaizdingumą ir emociją stiprinanti priemonė, tačiau šioji – stebuklinių pasakų sekimu sukeliama baimė – susijusi su estetinė numinoziškumo patirtimi, išgyvenama klausantis pasakojimo.

Be N. Vėliaus, ir kiti tyrėjai, daugiau gilinęsi į pasakotojų asmenybes ar repertuarus, pastebi panašų pasakų repertuaro pritaikymą pagal vaikų amžių (Sauka 1983: 112; Seselskytė 1996: 30). Folkloristė Jurga Sadauskienė pabrėžia, kad būtent gyvulinės ir stebuklinės pasakos yra pačios aktualiausios vaikų auditorijai (Sadauskienė 2018: 60).

Be repertuaro pritaikymo pagal vaikų amžių, svarbu ir kaip pasakos būdavo sekamos. Anot N. Vėliaus, R. Sabaliauskienė vaikams pasakas sekdavusi kitaip nei suaugusiesiems:

<...> pasakoja gyviau, daugiau gestikuliuoja; veido išraiška labiau kaitaliojasi, keičiasi balso tembras ir stiprumas. Pavyzdžiui, sekama pasaką „Mergelė Uogelė“, ji ant ištiestos rankos tarsi pasideda nuskintą uogelę, pučia ją kartu su piemenuku, kol išpučia mergelę; piemenuko žodžius kalba švelniu, plonu balseliu, vilko – storu, šiurkščiu. Nelaimingus įvykius (kaip vilkas nukanda mergelei rankelę) nusako perdėtai liūdnei, o laimingus (kaip piemenukas mergelę vėl atgydo ir kaip jie toliau laimingai gyvens) – linksmi. Tokia paryškinta vaidyba greičiau pagauna vaikų vaizduotę, ir jie klauso R. Sabaliauskienės išsižioję, kartais net patys vaidindami, juokdamiesi ar verkdami (Vėlius 1986: 43–44).

Kad pasakų vaikams sekimo būdas yra ypač svarbus, rodo ir J. Sadauskienės atliktas tyrimas. Nagrinėdama atjaučiančio santykio tarp klausytojo ir pasakos herojaus – gyvūno – kūrimą, mokslininkė pabrėžia dėmesio konkrečiam gyvūnui sutelkimą ir dėstymo detalizavimą. Šis detalizavimas autorės gražiai įvardytas „pasakojimo sutankėjimu“, kuris rodo, kad „pasakotojai sąmoningai kreipia dėmesį į *kito* būdas, provokuodami atjautą, gailestį ir supratingumą“ (Sadauskienė 2018: 68–71).

ŽIAURUMAS IR SMURTAS PASAKOSE

Žiaurūs ir smurtiniai motyvai yra svarbi pasakų dalis. Anot vokiečių folkloristo L. Röhricho, jokiame kitos formos pasakojime nėra tiek daug nukirstų galvų, į gabalus sukaptų kūnų, pakartų, sudegintų ir nuskandintų pasakojimų veikėjų kaip pasakose (Röhrich 2008: 203). Tyrėja M. Tatar pastebi, kad beveik kiekvienas pasakų personažas – nuo užkietėjusių nusikaltėlių iki geranoriškų veikėjų – sugeba žiauriai elgtis (Tatar 1987: 5). Kalbant apie vaikų mitines baimes svarbiausios yra būtent stebuklinės pasakos. B. Kerbelytė teigia, kad būtent jose dažniausiai aptariami baimę klausytojui sukeliantys grasinimai, pavojai ir žiaurūs personažų veiksmai (Kerbelytė 2011: 177).

Pasakose vaizduojami žiaurūs ir smurtiniai motyvai yra gana įvairūs. Folkloristikoje požiūris į juos ir jų priežastis gali skirtis. B. Kerbelytė pabrėžia, kad pasakų žiaurumo priežasčių reikia ieškoti teigiamų ir neigiamų veikėjų santykiuose (ten pat: 176–178). L. Röhrichas, studijavęs pasakų ir realybės santykį, pasakose vaizduojamą žiaurumą siejo su tikrove. Savo studijoje *Pasakos ir tikrovė* (angl. *Folktales ir Reality*) jis išskyrė net vienuolika tokių motyvų (Röhrich 1991: 111–141). Jie pateikiami gana chaotiškai, nesilaikant kokio nors vieno ar kelių kriterijų. Visiems vienuolikai motyvų būdinga tai, kad jie susiję su žiaurumu ir smurtu, kurie kelia įtampą ir baimę. Kartais motyvu įvardijamas pasakos tipas ir aptariami jame vaizduojami baisumai (pvz.: „Raudonkepurė“ (ATU 333 (ten pat: 113)) „Mėlynbarzdis“ (ATU 312 (ten pat: 115)), „Dvylika brolių“ (ATU 451 (ten pat: 123)), o kartais – kuris nors naratyvams būdingas brožas ar vaizdinys (pvz.: žmonių aukojimas (ten pat: 116), kanibalizmas (ten pat: 117), žiaurios baismės (ten pat: 128)), aptinkami skirtinguose pasakų tipuose. Vis dėlto apibendrintai galima būtų teigti, kad visų žiaurių ir smurtinių elementų, pasirodančių pasakose, pagrindinė funkcija – kelti įtampą ir baimę.

L. Röhrichas išskiria dvejopus žiaurumus pasakose. Pirmieji žiaurumai naratyve yra „tikri“ ir yra skirti įtampai sukelti. Antrieji – „netikri“, jie atspindi tam tikrą naratyvo motyvų nesupratimą, kuomet nunykus senajai pasaulėžiūrai ir joje gyvavusiems tikėjimams pasidaro nebesuprantami pasakojime vaizduojami simboliai. Tokie simboliai gali išreikšti, pavyzdžiui, „maginį“ kanibalizmą (ten pat: 119), reinkarnacijos idėjas (ten pat: 120–122), transformacijos procesus (ten pat: 123). Šie simboliškai įprasminti motyvai gali atrodyti žiaurūs iš šių dienų perspektyvos, nežinant istorinio, kultūrinio ir folklorinio konteksto.

Kalbant apie vaikų baimės patirtį ir jų išgyvenimą klausantis pasakų tradicinėje lietuvių kultūroje, reikėtų pabrėžti du L. Röhricho išskirtus su žiaurumu susijusius pasakų elementus. Pirmasis yra kanibalizmas. Jis pasakose aptinkamas ypač dažnai. Kanibalizmas būdingas demoniškomis būtybėms – milžinams, burtininkams, velniams. Tačiau geriausiai žinoma pasakų kanibalė, daug labiau nei kitos būtybės linkusi kėsintis į vaikų gyvybes, yra ragana. Kanibalizmo apraiškas pasakose

L. Röhrichas bando aiškinti senųjų tikėjimų likučiais ir *maginio kanibalizmo* (angl. *magical cannibalism*) sąvoka, kuri išreiškia ritualinį žmogaus kūno valgymą siekiant įgauti daugiau galių, t. y. perimti suvalgyto žmogaus galias. Šiam teiginiui patvirtinti autorius pasitelkia vienos švedų pasakos paaiškinimą, kad raganos vagia ir ėda vaikus siekdamos padidinti savo magines galias (ten pat: 118–119).

Kitas pasakose ypač dažnai pasitaikantis baugus motyvas – žiaurios bausmės. Anot L. Röhricho, pasakose vaizduojamų egzekucijų sąrašas veikiausiai viršytų pasakų veikėjų nusižengimų sąrašą. Dalis šių egzekucijų atitinka realias bausmes, vykdytas nusikaltėliams įvairiais istoriniais laikotarpiais, ir jos pasakose vaizduojamos itin detalai. Taip pat jos atspindi ir kai kuriuos tikėjimus, pavyzdžiui, kad tik visiškas maginių galių turinčio asmens sunaikinimas gali apsaugoti žmones. Tačiau pasakų bausmės veikia šiek tiek kitoje nei realios istorinės bausmės plotmėje. Bausmė pasakos veikėją gali ištikti ne tik pažeidus kokį nors įstatymą, bet ir dėl paprastesnių veiksmų, neatitinkančių kokių nors socialinio elgesio normų: smalsumo, pykčio, išdidumo, nekantrumo, tingumo, godumo, negailestingumo ir pan. Pasakose bausmės ne tik žiaurios – jos būtinai susijusios su nusižengimu ir yra atpildas už jį. Pasakose gėris ir blogis vaizduojami kraštutinėmis išraiškomis / formomis, tad ir bausmės yra ypač baisios. Pasak L. Röhricho, būtent žiaurios bausmės yra viena svarbiausių pasakų savybių (ten pat: 128–134). Tą iliustruoja ir negausi lietuvių pasakų sekimo aplinkybes pristatanti medžiaga. Pavyzdžiui, viena dažniausiai R. Sabaliauskienės sektų stebuklinių pasakų yra apie mergelę Uogelę. Pirmuosiuose iš pateiktos užrašytuose variantuose piemenėlis išpučia sau uogelę-mergelę, bet ją, nutraukdamas ranką, nužudo vilkas (arba ragana), ir piemenėlis iš sielvarto pasikaria. Pasaką užrašiusi Margarita Vymerytė užfiksavo ir pateiktos komentarai: „Šita pasaka sakoma vaikams... Vaikams labai patinka, prašo pakartoti...“ Užklausta, kaip vaikai reaguoja į piemenėlio mirtį, sako: „Vaikai klausia, kodėl jis vilko neužmušė, kodėl neatpūtė mergelei rankelės, kad galėjo visą mergelę iš uogelės išpūsti...“ (LTR 2595/28/). Vaikai be didelės įtampos priima žiaurias scenas pasakose, jeigu jos susijusios su blogio ir gėrio kova. Iš šio R. Sabaliauskienės komentaro matome, kad jei pasaka pasekama su bloga pabaiga, vaikams tai kliūva ir jie patys siūlo variantą su žiaurumo elementu, kuriame gėris nugalėtų. Taip pat verta paminėti, kad beveik visada pasakose, kalbant apie kankinimus, žalojimus ar žudymus, neminimas skausmas. Taip iš šių epizodų pašalinamas tikroviškumas (Röhrich 1991: 136). Todėl klausytojo santykis su šiais įtampą keliančiais elementais yra visai kitoks, nei būtų realiame gyvenime.

Minėta pasaka – be laimingos pabaigos. Įprasta manyti, kad pasakos, ypač stebuklinės, baigiasi laimingai, tačiau taip yra tikrai ne visada. L. Röhrichas tokio pobūdžio pasakas vadina grasinančiomis / įspėjančiomis (angl. *warning tales*). Kaip atskirą grupę, kuriai būdingi žiaurumai, pasakas su blogomis pabaigomis išskiria

ir B. Kerbelytė (Kerbelytė 2011: 179). Šiuo požiūriu įdomus „Raudonkepuraitės“ (ATU 333) atvejis. Įprasta manyti, kad ši pasaka baigiasi gerai – medžiotojai išgelbs-ti Raudonkepuraitę ir jos senelę, tačiau iš prancūziškų šios pasakos variantų aiškėja kitoks vaizdas. Viena iš variantų vilkas nesuryja senelės visos, kai kurias jos dalis paslepia spintelėje, o dubenį su krauju pastato ant stalo. Kai ateina Raudonkepu-raitė, vilkas jai pasiūlo paragauti kūno ir kraujo, o tada Raudonkepuraitę praryja. Kituose šios pasakos variantuose Raudonkepuraitė verčiama suplakti senelės kraują į sviestą, o jos dantis suvalgyti kaip pupelės arba ryžius. Senelės kaulai saugomi kaip malkos krosniai (Röhrich 1991: 113–114; 2008: 205). Pasakoje vaizduojami ypač kraupūs kanibalizmo motyvai. Manoma, kad variantai su šiais motyvais yra tikroji „Raudonkepuraitės“ versija, nes net trys ketvirtadaliai prancūziškų versijų yra to- kios pasakos. Maža to, panašios detalės aptinkamas ir italų bei tiroliečių (Austrija) versijose (ten pat: 114). Tikėtina, kad pasakos pabaigą savo rinkinyje XVII a. pakei- tė Charles Perrault, ir pakeistas variantas atkeliavo iki Vokietijos. Kad šiam tekstui būdinga nelaiminga pabaiga ir kad tik kelios versijos, tarp kurių yra ir Grimmų versija, vaizduoja laimingą pabaigą, pastebi ir vaikų literatūros bei folkloro tyrėja M. Tatar (Tatar 1993: 8). Ką rodo tokie žiaurūs pasakos motyvai ir jos pabaiga? Anot L. Röhricho, gali būti, kad ši istorija seniau būdavo pasakojama vaikams kaip įspėjimas, siekiant apsaugoti nuo miške jų tykančių laukinių žvėrių ir piktavalių žmonių. Tyrėjas kelia hipotezę, kad pasakos personažas vilkas atsirado vietoje prieš tai buvusio vilkolakio, kuris, buvo tikima, žudo ir ėda vaikus (Röhrich 1991: 114). Ši prielaida atskleidžia įdomią pasakos evoliuciją, manoma, kad panašaus pobūdžio pasakų ištakos glūdi vaikų gąsdinimuose, kurie įsišakniję tradiciniuose tikėjimuose. Taip pat šis tyrėjas, kalbėdamas apie kitas pasakas su nelaimingomis pabaigomis, pastebi, kad jos gali būti artimos sakmėms, kuriose įvykiai gana dažnai pasibaigia blogai (ten pat: 47). Be to, tokiose pasakose ypač išryškėja didaktiniai elementai, nesvetimi ir kitiems tradicinės kultūros naratyvams.

Tradicinėje lietuvių kultūroje taip pat aptinkame pasakų su nelaimingo- mis pabaigomis. Vienas iš atvejų – gerai žinoma pasaka „Eglė žalčių karalienė“ (ATU 425M). Didžioji dalis šios pasakos variantų baigiasi nelaimingai. Be to, juose yra nemažai žiaurumo ir smurto. Būtent šią pasaką folkloristas L. Sauka pasirinko žiaurumų švelninimo tendencijoms atskleisti. Anot jo, tragiška šios pasakos pa- baiga, nepaklūstanti stebuklinių pasakų kanonams, klausytojams sukelia baimę, skausmą ir sukrečiančius išgyvenimus, todėl tokios labai emociškai paveikios teksto vietos yra švelninamos (Sauka 2007: 45–46). Neatmestina, kad buvo švelninamos ir kitos lietuvių pasakos bei jų žiaurūs elementai. Žiaurių elementų švelninimas yra senas reiškinys, žinomas jau nuo XIX a., kuomet Wilhelmas Grimmas, rengdamas spaudai pasakų rinkinį, keitė tekstus, siekdamas juos labiau pritaikyti vaikams. Ne- paisant to, brolių Grimmų sudaryti rinkiniai *Vaikų ir namų pasakos* (vok. *Kinder*

und Hausmärchen) vėliau ne kartą yra susilaukę kritikos dėl juose vaizduojamų baisių ir smurtinių scenų. Žiaurios pasakų elementus broliai vis dėlto stengėsi išlaikyti, teisindamiesi tuo, kad jie nori kuo tiksliau perteikti užrašytus tekstus ir kad šie elementai yra svarbi tautosakos dalis (Röhrich 1991: 111–112). Be to, anot kai kurių tyrėjų, vėlesniuose savo pasakų leidimuose broliai Grimmiai vieną kitą vaikams skirtą kūrinį netgi žiaurino. Pavyzdžiui, pirmajame rinkinio leidime pasaka apie Pelenę (ATU 510A) baigiasi vestuvėmis, o antrajame ji papildoma pasakojimu, kuriame Pelenės pamotei ir podukrai atskridę balandžiai išlesa akis. Panašiai antrajame leidime žiauriais elementais papildomos ir kai kurios kitos pasakos (ATU 410, 500, 563) (Tatar 1987: 5–6). Broliai Grimmiai buvo užrašę itin šurpią stebuklinę pasaką „Karalaitė karste“ (ATU 307), bet į savo pirmąjį rinkinį jos nebuvo įtraukę. Tačiau pasaka publikuota 1917 m. papildytame rinkinyje (Šlekonytė 2016a: 607). Tad ir čia galima pastebėti procesą, kuomet ne visada vengiama apsaugoti vaikus nuo „žalingojo“ pasakų poveikio.

Nors pasakų žiaurių elementų švelninimo procesas susijęs su sakininės tradicijos perėjimu prie spausdintų tekstų, neabejotina, kad kai kurie pasakotojai taip pat pasitelkdavo šį metodą pritaikydami pasakas vaikams. Kaip teigia L. Sauka, apie poreikį švelninti kurias nors pasakų vietas galime sužinoti iš medžiagos, liudijančios apie pasakų atlikimą ir klausytojų reakcijas (Sauka 2007: 45). Panašiai, nagrinėdama sakininę pasakų tradiciją, teigia ir J. Sadauskienė: „Priklausomai nuo auditorijos amžiaus ir jautrumo šurkštieji epizodai galėjo būti praleidžiami arba sušvelninami“ (Sadauskienė 2018: 79).

VAIKŲ BAIMĖS PATIRTIS KLAUSANTIS PASAKŲ

Aptarus pasakose pasirodančius baugulį keliančius žiaurumo ir smurto elementus, pats laikas panagrinėti, kaip klausydamiesi pasakų vaikai patirdavo baimę. Čia svarbūs du dalykai: kad baimė būdavo išgyvenama ir kad šie išgyvenimai savotiškai traukė vaikus. Nors tokia informacija itin reta archyvinėje ir spausdintoje tiriamojoje medžiagoje, vis dėlto yra užfiksuoti keli pastebėjimai, kad vaikams vakarais klausytis pasakų buvo tikrai baisu. J. Meškys (g. 1896 m.) iš Miciūnų kaimo (Gervėčių apyl.) prisimena, kad vaikystėje, kai prisiklausydavo senelio Juozapo Meškio sekamų pasakų, **drebėdavo su kitais vaikais** (išskirta *V. D.-M.*) (LTR 4152: 9). Pateikėjas (g. 1915 m.) iš Klišabalės kaimo (Kernavės apyl.), į kurio tėvo trobą ūkininkai susirinkdavo kortuoti, o vėliau pasakoti istorijų, panašiai perteikia savo įspūdžius klausantis suaugusiųjų: „**Būdavo, net baisu pasidaro, prisiklausius tų visokių pasakų**, <...> bijom ir į tamsą kur nors įeiti, kad kas nenutvertų. O ir tų pasakotojų būdavo garsių“ (išskirta *V. D.-M.*) (Vėlius 1972: 361–362). Etnolingvistė B. Jasiūnaitė atsimena, kaip vaikystėje klausydavosi senelės pasakojimų:

„Gana ryškus daugelio senelės istorijų bruožas – jų kraupumas bei paslaptینگumas. **Mums mažiems visada virpėjo kenklės, besiklausant „Mėlynanosio“** (išskirta V. D.-M.). Velniais, kaukais ir baidymais senelė nelabai tikėjo, bet noriai apie juos pasakojo“ (LTR 6511/664/). Baimės jausmas, kuris atsiranda klausantis pasakojimų, labai susijęs su klausytojo santykiu su realybe, tikėjimu arba netikėjimu pasakojimo tikrumu. Mažesni vaikai labiau tiki tuo, ką pasakoja suaugusieji, todėl ir jų baimė, patiriama per naratyvą, yra intensyvesnė. Tą iliustruoja jau minėto J. Meškio vaikystės prisiminimai, iškilę papasakojus iš vaikystės žinomą mitologinę sakmę „Veršiukas iš papečės“: „Saniai pasakojo, da kap buvau mažas girdėjau. Sakė, kad praudo itei buvo. **Kaip maži buvom, tikėjom, kap gi. Kap priprovija, laukan bijom išieiti**“ (išskirta V. D.-M.) (LTR 4152/1/).

Tai, kad vaikai mėgsta klausytis baisių pasakojimų, iliustruoja šiuolaikinės vaikų tautosakos pavyzdžiai, būtent šiurpės (Anglickienė 2013: 147, 151–152). Šį potraukį bijoti dar išsamiau atskleidžia šiuolaikinės maginės vaikų praktikos, kuomet vaikai, siekdami išgyventi baimę, kviečia įvairias dvaseles (Kulakauskienė 2008: 145; 2013: 218). Tačiau ir XIX a. pabaigoje ar XX a. pirmojoje pusėje ši baimės trauka vaikams nebuvo svetima. Ir tai susiję su estetiniu baimės patyrimu per pasakojimą, kuris nėra išgyvenamas kaip tikra grėsmė, o gali turėti savito žavesio ir traukos. Estetinis baimės išgyvenimas būdingas išplėtotą naratyvinę struktūrą turintiems tautosakos tekstams:

Baimė, patiriama besiklausant mitologinių sakmių, yra susijusi su estetiniu pasigėrėjimu ir skiriasi nuo tikros baimės, kurią sukelia, pavyzdžiui, sutiktas vilkas, plėšikas. Nė vienas žmogus nenori, kad pasikartotų tikra baimė, tačiau nori klausytis baisios sakmės (Vėlius 1977: 27).

Minėta trauka matoma XIX a. pabaigoje Ukmergės apskrityje gimusio lietuvių menininko Kazio Šimonio vaikystės atsiminimuose: „Visad buvau labai jautrus ir nervingas vaikas, mėgau klausytis vakarais pasakų, ypač apie laumes, raganas ir baisius slibinus“ (Šimonis 1959: 15). Kad pasakos tikrai atliko estetinę baimės išgyvenimo funkciją ir tai viliojo vaikus, liudija pateikėjos Liudvikos Kuckienės (g. 1907 m.) iš Girių kaimo atsiminimai: „Pasakų dažniausiai klausydavosi žiemą ant pečiaus. Apie kiškelį, apie vilkelį, daugiausia patikdavo, **kur strošna ti kokia**“ (išskirta V. D.-M.) (LTR 1457: 203). Pateikėja Marija Kuckienė (g. 1910 m.) iš to paties Girių kaimo, pasekusi pasaką „Kap žmogus ėjo vargo ieškoti“, pastebi, kad pasakos su raganomis itin traukia vaikus: „Itų vaikam provijau. Viską supranta anys, ale jiems geriausiai patinka kokia ragana“ (LTR 4158/4/). Šalia šio paskutinio pavyzdžio verta prisiminti ir tai, kad vaikai be didelės įtampos priima žiaurias pasakų scenas, jei jos atspindi blogio ir gėrio kovą (LTR 2595/28/).

Vis dėlto reikėtų nepamiršti, kad vaikai ne patys rinkdavosi, ką išgirs klausydami pasakojimų. Kaip istorija bus papasakota, kurie smurto ar žiaurumo elementai joje pasireikš, kokios pasakojimo vietos bus perteiktos išsamiau, priklausė nuo suaugusiųjų. Todėl galima daryti prielaidą, kad patirta baimė klausantis pasakų galėjo veikti ir neigiamai, o tai veikiausiai priklausė nuo vaiko amžiaus, jo imlumo tekstui, individualaus jautrumo. Nors medžiagos apie tai nėra, šiai prielaidai patvirtinti galima pasitelkti mokslininkų, tyrusių šiuolaikinę su baime susijusią vaikų tautosaką, įžvalgas. Pavyzdžiui, kad amžius turi svarbią reikšmę potraukiui bijoti, rodo tai, jog dvaseles kviesti ir vieni kitiems sekti šurpes vaikai pradeda tik apie šeštuosius gyvenimo metus (Anglickienė 2013: 147; Kulakauskienė 2013: 222). Iki tol vaikai vos išgirdę pokalbio temą arba iš tokių veiklų pasitraukia, arba jas išgyvena labai sunkiai (Anglickienė 2013: 147). Po tokių patirčių likę baimė ir bejėgiškumas paveikia ne vieno psichiką, nes vaikai, susikūrę baimės atmosferą, kartais nežino, kaip iš jos ištrūkti (Kulakauskienė 2013: 218). Vis dėlto, sekdami šurpes ir kviesdamiesi dvaseles, vaikai būna tarp kitų vaikų ir slepiasi nuo suaugusiųjų, o tradicinėje kaimo kultūroje, kai būdavo sekamos pasakos, vaiką su jo baimėmis dažniausiai lydėdavo patyręs ir saugumo jausmą suteikiantis suaugusysis.

PER PASAKOJIMĄ PATIRIAMOS BAIMĖS REIKŠMĖ

Kuo buvo svarbi baimė, kurią vaikai patirdavo klausydami pasakojimų tradicinėje lietuvių kultūroje? Kitaip tariant, kodėl ši patirtis būdavo sukeliama, provokuojama? Kokią funkciją ji atlikdavo? Čia galima būtų iškelti tris prielaidas: pirma, pasakos galėjo būti naudojamos kaip liaudies pedagogikos priemonė ir sektos dėl didaktinių priežasčių; antra, jomis buvo stengiamasi įbauginti vaikus, siekiant intensyvaus emocinio poveikio; trečia, tie patys pasakojimai naudoti vaikų nerimui ir baimei sumažinti.

Pasakose vaizduojami žiaurumai ir smurtas turi savitą logiką, kuri skiriasi nuo mitologinių sakmių logikos. Būtent šie žiaurūs ir smurtiniai elementai galėdavo būti pasitelkiami kaip didaktinė priemonė. Atrodo, kad tradicinėje lietuvių kultūroje, parenkant vaikams labiau tinkamus pasakojimus, dažnai būdavo apsistojama ties tekstais, galinčiais ko nors pamokyti mažuosius klausytojus. Tokiais atvejais baimė galėdavo būti pasitelkiama kaip emocinis dirgiklis, padedantis sustiprinti didaktinį pasakos poveikį. Štai kaip pateikėjas Balys Ilgevičius prisimena savo senelį:

Pasakomis, sakmėmis stengdavėsis vaikus pamokyti. Papasakojęs, kaip melagiui sunku tuo pačiu keliu grįžti, perspėdavęs vaikus: „Nemeluookit, ba ir jums bus, kaip tam melagiui.“ O po sakmių apie laumes pridurdavęs: „Panakčiui nesibastykit – laumės gali sučiupt ir sudraskyt“ (Vėlius 1971: 287).

Folkloristė L. Dégh, aptardama vengrių moterų pasakojimo ypatumus, teigia, kad viena iš pasakų sekimo funkcijų yra sukelti emocijas arba gąsdinti vaikus, ir pabrėžia, kad sekant pasakas buvo svarbu vaikams sukelti baimę (Dégh 1995: 62–63). Taip pat šis emocijų skatinimas galėjo pasitarnauti ir kaip priemonė siekiant kitų tikslų – Edukuoti vaikus ar, kaip teigia L. Dégh, juos socializuoti, mokyti tinkamo elgesio, ruošti būsimojo gyvenimo vaidmenims (ten pat: 62).

Nuo Telšių kilusios pateikėjos liudijimu, pasakų ir sakmių sekimo vakarai būdavo skirti papasakoti, sudominti, nuotaikingai vakarą praleisti arba bailesnius net įbauginti (Sauka 1983: 111). Taigi, matome, kad bauginimas yra viena aktualesnių pasakų ir sakmių sekimo funkcijų. Kartais žiaurūs pasakų elementus pasakotojai gali sąmoningai išryškinti, norėdami išgąsdinti ar bent jau stipriau paveikti auditoriją (Röhrich 1991: 127), ir būtent jais keliama įtampa, klausantis herojaus nuotykių (ten pat: 117). Be to, žiaurumai ir smurtas kartais naudojami kaip naratyvinė priemonė konfliktinėms situacijoms kurti, jais siekiama paskatinti pasakojimo dinamiką (ten pat: 134). Tokia savaiminė įbauginimo funkcija yra pagrįsta, nes, jei vaikų baimės tam tikru raidos etapu slopinamos, jos vis tiek gali prasiveržti pačiais netikėčiausiais pavidalais. L. Röhrichas šio vaiko poreikio svarbai atskleisti pasitelkia štai tokį šmaikštų pasakojimą, kurį cituoja ir kiti pasakų tyrėjai (Tatar 1987: XV): jauna pora, susilaukusi sūnaus, nusprendė daryti viską, kad apsaugotų jį nuo nerimą keliančių kompleksų, todėl visų aplinkinių pažįstamų buvo paprašyta nesekti vaikui pasakų. Vieną vakarą sūnus pradėjo verksti, sakydamas, kad negali likti vienas savo kambaryje, nes po jo lova slepiasi kompleksas (Röhrich 1991: 141; 2008: 208). Tas pats autorius savo tekstuose ne kartą pabrėžia, kad, jei vaikų baimės nebūtų įsamenintos pasakų personažuose, vaikai patys rastų būdų, kaip tas baimes išreikšti (Röhrich 1991: XXII). Kai kurie psichologai taip pat teigia, kad baimės išgyvenimas yra būtina raidos (ir ne tik vaikų!) sąlyga (Riemann 2010: 22).

Kitas vaikų bauginimo tikslas gali būti noras numaldyti neramius vaikus, juos užmigdyti ir padėti įveikti baimę. Kai kurie pateikėjai teigia: „Tai aš va anūkam proviju“ [seku pasakas – V. D.-M.]; „Kap tik kaprizijasi, tai aš jam...“ (LTR 4162/273/); „Girdėjau, teip bobos vaikam“ [sekė pasakas – V. D.-M.]; „Ot, kap migdė, kap kų, kad geriau ažmigt“ (LTR 4152/106/). O kad pasaka vaikui gali būti baimės įveikimo priemonė, atskleidžia minėtos pateikėjos M. Kuckienės atsiminimai: „Kai mergaitė verkdavo ar bijodavo miegoti žiemos vakarais, tėvas pasiguldydavo pas save ir sekdamas pasakas. Ji gulėdavo už tėvo pečių ir klausydavo. Tada jau nieko nebijodavo“ (Sauka 1983: 112; t. p. LTR 4158: 4). Iš tokių vaikystės atsiminimų galime pastebėti, kad tautosaka bendruomenėje veikia ne kaip savarankiškas, savime egzistuojantis fenomenas – ji visada priklauso nuo pasakotojo. Maža to, kalbant apie vaikų baimės patirtį per naratyvą, akivaizdu, kad čia svarbų vaidmenį atlieka ir santykis su tam tikru šeimos nariu. Viena vertus, per pasaką suaugęs žmogus gali

kurti santykį su vaiku, kita vertus, klausantis baisių pasakojimų baimė gali būti įveikiama, nes vaikas jaučiasi saugiai su pasakojančiu suaugusiuoju ir tam tikras pasitikėjimu paremtas emocinis ryšys yra susiformavęs jau anksčiau⁹. Tad pasakos per emocinį ryšį vaikams padeda įveikti baimes. Kad viena iš pasakų atliekamų funkcijų – nugalėti baimę, pastebi ne vienas tyrėjas (Kerbelytė 2011: 13; Röhrich 1991: XXII; Sadauskienė 2018: 74).

DU POŽIŪRIAI Į PASAKAS IR BAIMĘ

Kai kalbame apie pasakas ir vaikų baimes, galime išskirti dvi prieigas prie šios temos: psichologinę ir folkloristinę. Kai kurie psichologijos mokslo atstovai folklorą pasitelkia kaip pagalbinę priemonę savo teorijoms atskleisti ir sulaukia folkloristų kritikos dėl to, kad jų naudojami folkloro tekstai būna neišsamūs, psichologinės teorijos nustelbia folkloro tekstus, vartojama netiksli terminologija ir kartais pateikiami neaiškūs rezultatai, tekstai aiškinami vienpusiškai, naudojamos seksualiai šališkos interpretacijos, perdedama Edipo komplekso svarba pasakose, jos pernelyg apibendrintai lyginamos ir gretinamos su sapnais, neatsižvelgiama į pasakų chronologinę seką, jos aiškinamos subjektyviai, nepasitelkiant konkrečių įrodymų, taip pat jaučiamos tinkamos pasakų tyrimams literatūros žinių spragos (Röhrich 2008: 381). Žinoma, reikia turėti omeny, kad šią kritiką pateikia folkloristas. Vis dėlto L. Röhrichas pabrėžia, kad folkloristika gali daug ko pasimokyti iš psichologijos (ten pat: 381). Akivaizdus to įrodymas yra kai kurių folkloristų, kurie savo tyrimuose dažnai remiasi psichologijos mokyklų (psichoanalitinės (Dundes 1980; Vaz da Silva 2003; Sadauskienė 2012b, 2018), analitinės psichologijos (Röhrich 1991, 2008)) įžvalgomis, darbai. Psichologinė pasakų reikšmė yra dažnai gvildinama pasakų tyrimuose, ji remiasi prielaida, kad pasakos yra žmogaus proto ir emocinės patirties simbolinė išraiška (Haase 2002: 404). Psichologijos teorijų folkloristikoje pasitelkimas yra visiškai suprantamas, ypač kalbant apie emocijų tyrimus, šiuo atveju – baimės patirtį.

Pristatant psichologinę prieigą, norėtusi paminėti du autorius. Marie-Louise von Franz yra analitinės psichologijos atstovė, daug dėmesio skyrusi pasakų tyrimams. Jai pasakų prasmė yra susijusi su nesąmoningo turinio realizavimu. Anot jos, blogųjų pasakų personažų bausmė jungiškose perspektyvoje turėtų būti suvokiama ne kaip asmens destrukcija, o kaip archetipinių figūrų, griaunančių žmogiškumą, sunaikinimas. Autorė pabrėžia, kad vaikų nereikia saugoti nuo tokios pasakose pasireiškiančios destrukcijos, kadangi jie intuityviai suvokia, jog pasakoje sunaikinama

.....
⁹ Apie vaiko ir kitų šeimos narių ryšio svarbą pasakų sekimo procese, tik šiek tiek kitame kontekste, yra rašiusi ir J. Sadauskienė (Sadauskienė 2018: 76).

archetipinė figūra, o ne žmogus (von Franz 1995: 54–55). Anot psichoanalitinės mokyklos atstovo Bruno Bettelheimo, per pasakoje pasirodančius įvairius baugulį keliančius vaizdinius vaikui nerimą ir baimę sukeltantys dalykai įgauna konkrečią formą ir taip yra įveikiami (Bettelheim 2017: 180–181). O pasakose vaizduojamos žiaurios baismės, skirtos blogiesiems veikėjams, vaikui sukuria saugumo jausmą (ten pat: 210–211).

Kita prieiga prie pasakų ir baimės nagrinėjimo gali būti folkloristinė, nors jos atstovai ir remiasi psichologinėmis įžvalgomis. Alanas Dundesas kelia mintį, kad folkloras gali egzistuoti kaip nerimą išreiškianti ir jį neutralizuojanti priemonė (Dundes 1980: 36). Remiantis šiuo požiūriu, galima daryti išvadą, kad pasakos gali ne tik sukelti baimes, bet ir padaryti jas „nekenksmingas“.

Kartais gali atrodyti, kad pasakose esantis žiaurumas yra pernelyg intensyvus ir beprasmis, kaip toliau pateikiamame pavyzdyje. Štai ištrauka iš pasakos apie mergaitę, kurią pamotė išvarė į mišką, ir ji miške pabėgo nuo lokio, tačiau lokys sudraskė pamotės dukrą:

Nuėjęs diedas rado tuos kaulus, susidėjo kašelaitėn, nusinešė namo.

Tai kalaitė: (dainuojama)

– Čiau rau rau, čiau rau rau,

Parsineša bobos duktės

Tik kauliukus kašelaitėj.

Čiau rau rau, čiau rau rau.

Boba užpykus kalytei kojelę ir išmušė:

– Sakyk: „Diedo duktės.“

O kalytė vis loja:

– Čiau rau rau ir t. t.

Paskui boba išmušė ir kitą kalytės kojytę (LTR 2607/236/).

Po pasakos tekstu yra pateikėjo pastaba, patvirtinanti, kad žiaurumai šioje pasakoje buvo palikti sąmoningai ir yra kelis kartus kartojami, jog vaikai juos įsidėmėtų: „Pasakojant vaikams kartojama, kol išmuša visas kojytes ir pagaliaus užmuša pačią kalaitę“ (LTR 2607/236/). Kyla klausimas, kokia gilesnė šių žiaurumų ir jų pasikartojimų paskirtis? Remiantis J. Sadauskienės pasiūlyta įvaizdinimo pasakose sąvoka, galima daryti prielaidą, kad nuoseklus žiaurumų pakartojimas iki pat kūrinio kulminacijos su kalaitės mirtimi yra viena iš įvaizdinimo formų. Anot autorės,

<...> įvaizdinimas, detalizavimas kuria meninį pasaulį, į kurį patenkama ne tapatinantis, bet įsivaizduojant ir tarsi stebint iš šalies. Toks stebėjimas turi galią paskatinti tikrąją socialinę empatiją <...> (Sadauskienė 2012a: 288–289).

Kad vaikai į žiaurumus pasakose gali turėti visai kitokį požiūrį nei suaugusieji arba kad žiaurumai naratyve neatbaido nuo noro klausytis ir nebūtinai pasaka turi baigtis gerai, jog būtų mėgstama, buvo užsiminta jau anksčiau. Tačiau šią mintį dar kartą patvirtina minėta pateikėja L. Kuckienė, teigdama, kad jos anūkės labai mėgstata pasaką „Pupelė“, kurioje boba kopdama į dangų nulūžus pupai nukrenta, jos kaulai išsibarsto ir dar dabar juos matome blizgančius ant sniego (LTR 4157/126/).

Šį straipsnio poskyrį norėtusi pabaigti folkloristo L. Röhricho citata. Savo straipsnyje apie smurtą, žiaurumus ir baimę pasakose jis teigia:

Be kitų, folkloro tyrėjų pareiga yra ištirti, kiek pasakos ir populiarios istorijos yra nerimo priežastis ir padarins, o kiek priemonė tą nerimą įveikti, bei kokių būdu pasakos ir saktės veikia kaip svarbus visuomenėje vykstančio socialinio–psichologinio proceso įrodymas. Daugeliu atvejų šios istorijos taip pat gali būti naudingos gyvenime. Tam tikru mastu nerimas yra apsauga ir veikia kaip tikslus įspėjimas dvasinėje srityje, lygiai taip pat kaip ir skausmas veikia psichologinėje srityje. Taip pasakos ir saktės gali mus išmokyti gyventi su nerimu ir pripažinti, kad nerimo stoka ne visada reiškia drąsą (Röhrich 2008: 216–217).

IŠVADOS

Sekant pasakas vaikams labai svarbios yra sekimo aplinkybės ir pasakotojo intencijos. Tradicinėje lietuvių kultūroje pasakų repertuaras buvo pritaikomas vaikams, atsižvelgiant į jų amžių, o pasakas paprastai sekdamo ilgais ir tamsiais rudens ir žiemos vakarais.

Smurtas ir žiaurumas yra įprasti pasakų elementai. Jie naudojami įtampai didinti ir baimės jausmui sukelti. Veiksmingiausi ir dažniausi iš šių elementų yra kanibalizmas ir žiaurios baismės.

Pastebėtina, kad pasakų siužetas ir kai kurios pasakų sekimo ypatybės kinta. Kalbant apie baimės išgyvenimus, linkstama švelninti smurtinius ir žiaurius elementus ir keisti nelaimingą pasakų pabaigą.

Nors smurtiniai ir žiaurūs pasakų elementai gali sukelti baimę ir nerimą, straipsnyje aptarta medžiaga rodo, kad vaikams patikdavo klausytis bauginančių pasakų ir jos savotiškai traukdavo.

Vaikų bauginimas pasakomis tradicinėje lietuvių kultūroje turėjo tris paskirtis. Pirma, veikti kaip liaudies pedagogikos priemonė per didaktinius aspektus. Būtent žiaurūs ir smurtiniai pasakų elementai galėdavo būti pasitelkiami vaikams pamokyti, o šių elementų sukelta baimė veikė kaip emocinis dirgiklis, padedantis sustiprinti didaktinį pasakos poveikį. Antra, sekant pasakas ir bauginant vaikus buvo siekiama išprovokuoti intensyvius emocinius išgyvenimus, kurie yra neatsie-

jami nuo visavertės vaiko raidos. Trečia, vaikų bauginimas mažindavo jų nerimą ir padėdavo įveikti baimę. Čia svarbu, kad vaikai, patirdami baimę, jaustųsi saugiai juos supančioje aplinkoje, todėl ypač didelę reikšmę turėjo pasitikėjimu paremtas vaikų emocinis ryšys su suaugusiais. Pastarąją pasakų su žiauriais ir smurtiniais elementais sekimo paskirtį – baimės įveikimą – patvirtina ir su pasakomis dirbusių psichologų bei folkloristų tyrimai.

ŠALTINIAI

- ATU – Hans-Jörg Uther. *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, part I: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales and Realistic Tales, with an Introduction, part II: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales, part III: Appendices, (*Folklore Fellows' Communications*, No. 284–286), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004.
- BsTB – *Jono Basanavičiaus tautosakos biblioteka*, t. 4, 5, 7, parengė Kostas Aleksynas ir Leonardas Sauka, Vilnius: Vaga, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1993–2004.
- LII ES – Lietuvos istorijos instituto Etnologijos ir antropologijos skyriaus rankraštynas.
- LMD – Lietuvių mokslo draugijos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.
- LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštynas.
- ŠLP – *Šiaurės Lietuvos pasakos*, surinko Matas Slančiauskas, parengė Norbertas Vėlius, Ada Seselskytė, Vilnius: Vaga, 1974.

LITERATŪRA

- Aleksynas Kostas 1985. „Pasakotojai ir jų pasakos“, in: *Stebuklingas žodis: lietuvių liaudies pasakos*, parengė Kostas Aleksynas, melodijas parengė Zofija Puteikienė, Kaunas: Šviesa, p. 3–9.
- Anglickienė Laima 2009. „Šiurpės ir jų parodijos“, *Tautosakos darbai*, t. XXXVIII, p. 15–29.
- Anglickienė Laima 2013. „Šiurpės“, in: *Šiuolaikinis moksleivių folkloras*, Vilnius: Gimtasis žodis, p. 145–185.
- Bettelheim Bruno 2017. *Kodėl mums reikia stebuklo. Pasakų reikšmė ir svarba*, iš anglų k. vertė Vytautas Grenda, Vilnius: Tyto alba.
- Dégth Linda 1969. *Story-Telling in a Hungarian Peasant Community*, translated by Emily M. Schosberger, Bloomington–London: Indiana University Press.
- Dégth Linda 1995. *Narratives in Society: a Performer-Centered Study of Narration*, (*Folklore Fellows' Communications*, No. 255), Helsinki: Academia Scientiarum Fennica.
- Dundes Alan 1980. „Projection in Folklore: A Plea for Psychoanalytic Semiotics“, in: Alan Dundes. *Interpreting Folklore*, Bloomington: Indiana University Press, p. 33–61.
- Franz Marie-Louise von 1995. *Shadow and evil in fairy tales*, Boston and London: Shambala, 1995.
- Haase Donald 2002. „Psychology and Fairy Tales“, in: *The Oxford Companion to Fairy Tales*, edited by Jack Zipes, New York: Oxford University Press, p. 404–408.
- Ivanauskaitė Vita 2006. „Kūrybinio individualumo ženklai lietuvių folklorinėje tradicijoje“, *Tautosakos darbai*, t. XXXI, p. 142–168.
- Kerbelytė Bronislava 2011. *Lietuvių tautosakos kūrybinių prasmės*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Kulakauskienė Dovilė 2008. „Pirmoji magijos praktika moksleivių gyvenime: dvaselių kvietimai“, *Tautosakos darbai*, t. XXXV, p. 134–150.

- Kulakauskienė Dovilė 2013. „Burtai“, in: *Šiuolaikinis moksleivių folkloras*, Vilnius: Gimtasis žodis, p. 214–255.
- Litvinaitė Stasė 1970. „Pasakojamoji tautosaka“, in: *Merkinė*, Vilnius: Vaga, p. 339–349.
- Meltzer H. ... [et al.] 2008. “Children’s Specific Fears”, *Child: Care, Health and Development*, Vol. 35 (6), p. 781–789.
- Riemann Fritz 2010. *Pagrindinės baimės formos*, iš vokiečių k. vertė Loreta Anilionytė, Vilnius: Alma littera.
- Röhrich Lutz 1991. *Folktales and Reality*, translated by Peter Tokofsky, Bloomington: Indiana University Press.
- Röhrich Lutz 2008. “*And They Are Still Living Happily Ever After*”: *Anthropology, Cultural History, and Interpretations of Fairy Tales*, edited by Wolfgang Mieder and Sabine Wienker-Piepho, translated from German by Paul Washbourne, Burlington, Vermont: Department of German and Russian, The University of Vermont.
- Rudan Evelina 2020. “The Coding of Fear In Oral Genres: A Contribution to the Study of Emotions from the Folkloristic Perspective”, in: *Encountering Fear*, edited by Natka Badurina... [et al.], Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, p. 185–209.
- Sadauskienė Jurga 2012a. „Dainuojantys kaulai: pasakos psichologizmas“, in: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, mokslinė redaktorė Bronė Stundžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 269–292.
- Sadauskienė Jurga 2012b. „Lopšinių ir žaidimų terapinė vertė“, *Tautosakos darbai*, t. XLIII, p. 49–69.
- Sadauskienė Jurga 2018. „Žmonės ir gyvūnai lietuvių pasakose: didaktiniai ir psichologiniai aspektai“, *Tautosakos darbai*, t. 56, p. 59–83.
- Sauka Leonardas 1983. *Tikra ir netikra liaudies kūryba*, Vilnius: Mokslas.
- Sauka Leonardas 2005. „Apie tautosakos atlikimą ir atlikėjus svetur ir Lietuvoje“, *Tautosakos darbai*, t. XXII (XXIX), p. 23–42.
- Sauka Leonardas 2007. „Pastangos švelninti kūrinį: pasakos ‘Eglė žalčių karalienė’ periferiniai variantai“, *Tautosakos darbai*, t. XXXIII, p. 45–55.
- Seselskytė Adelė 1996. „Girių kaimo pasakų tradicija“, *Tautosakos darbai*, t. V (XII), p. 27–37.
- Seselskytė Adelė 1997. „Girios“, in: *Gervėčių pasakos*, parengė Adelė Seselskytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 24–41.
- Staugaitis Justinas 1995. *Mano atsiminimai*, Vilnius: Katalikų akademija.
- Šimonis Kazys 1959. *Gyvenimo nuotrupos. Atsiminimai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Šlekonytė Jūratė 2005. „Apie pasakų sekimo ypatumus“, *Tautosakos darbai*, t. XXII (XXIX), p. 86–99.
- Šlekonytė Jūratė 2012. „Pasakojimo etnografija: nepažintas pasakotojo pasaulis“, in: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*, mokslinė redaktorė Bronė Stundžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 293–316.
- Šlekonytė Jūratė 2016a. „Karalaitė karste“, in: *Lietuvių pasakojamoji tautosaka*, t. 1: *Stebuklinės pasakos*, sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 607–612.
- Šlekonytė Jūratė 2016b. „Pasakos pasaulyje: motyvų ištakos, skelbimo ir mokslinių tyrimų istorija“, in: *Lietuvių pasakojamoji tautosaka*, t. 1: *Stebuklinės pasakos*, sudarė ir parengė Jūratė Šlekonytė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 16–31.
- Šlekonytė Jūratė 2020. „‘Ta pasaka paeina iš Azijos par vainas...’ Kareivis pasakotojas Lietuvos kaimo bendruomenėje XIX a. antrojoje – XX a. pirmojoje pusėje“, *Tautosakos darbai*, t. 60, p. 15–40.
- Tatar Maria 1987. *The Hard Facts of the Grimm’s Fairy Tales*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Tatar Maria 1993. *Off With their Heads! Fairy Tales and the Culture of Childhood*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

- Tatar Maria 2004. *Secrets beyond the Door: The Story of Bluebeard and his Wife*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Vaz da Silva Francisco 2003. "Iberian Seventh-Born Children, Werewolves, and the Dragon Slayer: A Case Study in the Comparative Interpretation of Symbolic Praxis and Fairytales", *Folklore*, Vol. 114, No. 3, p. 335–353.
- Vėlius Norbertas 1969. „Pasakotojas Liudvikas Dubaka“, in: *Gaidės ir Rimšės apylinkės*, Vilnius: Vaga, p. 218–232.
- Vėlius Norbertas 1971. „Etiudas apie Šaukšteliškių pasakorių Balį Ilgevičių“, in: *Dubingiai*, Vilnius: Vaga, p. 285–296.
- Vėlius Norbertas 1972. „Modernus pasakotojas“, in: *Kernavė*, Vilnius: Vaga, p. 361–371.
- Vėlius Norbertas 1977. *Mitinės lietuvių sakmių būtybės*, Vilnius: Vaga.
- Vėlius Norbertas 1986. „Rožės Sabaliauskienės pasakojamoji tautosaka“, in: *Atbėga elniais devyniara-gis. Rožės Sabaliauskienės tautosakos ir etnografijos rinktinė*, sudarė ir parengė Pranė Jokimaitienė ir Norbertas Vėlius, Vilnius: Vaga.

Children's Tales in the Traditional Lithuanian Culture: Purpose of Cruel Elements

V I T A D Ž E K Č I O R I Ū T Ė - M E D E I Š I E N Ė

S u m m a r y

Keywords: fear, storytelling, environment of storytelling, violence, child, cruelty.

Cruelty and violence as depicted in tales are directly related to the mythical fears that children experience while listening to the story. Although brutal actions and lethal violence abound in folk-legends as well, their characters experience these things in a different way. In folk-belief legends, principles of mythical world apply. Brutality that mythical beings direct at the humans is most frequently caused by breaking of certain mythical and social rules. Cruelty and violence depicted in tales, however, are characterized by another kind of logic, which is different from that of the folk-belief legends.

The purpose of this article is revealing those several aspects that characterize functioning of the children's tales in the traditional Lithuanian culture: namely, the storytelling environment, the elements of cruelty and violence employed by the tales, and the impact of these elements on the children's fears experienced when listening to the narrative. The scope of analysis includes the traditional Lithuanian culture from the end of the 19th to the first half of the 20th century. Both archived and printed sources describing the storytelling environment of that period are employed.

The analysis of the storytelling environment in the article particularly elucidates the following aspects: the importance of the storyteller and his / her individual features, the changes in the tales' repertoire taking place from the end of the 19th to the first half of the 20th century, the time allotted to the storytelling, and certain peculiarities of the children's tales, including adaptations according to the tale types and children's age.

Discussion of the cruel and violent elements of the tales starts with introducing relevant attitudes to this issue by two outstanding folklore researchers: Lutz Röhrich and Bronislava Kerbelytė. Following the classification of cruel and violent elements devised by Röhrich, two most frequent tale motives are discussed in detail – namely, cannibalism and brutal punishments. Tales are usually expected to have a happy ending, but it is not always the case. In terms of cruel and violent motives and fear experienced while listening to the story, one

exceptional group of the tales is especially important – namely, those without a happy ending. Besides, the issue related to mitigating the tales is raised, including neutralizing of the uneasy motives and replacing the unhappy endings with happy ones.

Materials depicting the storytelling environment are sparse both in the archives and in the printed sources; however, they allow highlighting the fear experienced by the children in the traditional Lithuanian culture while listening to the tales, and emphasizing that such experiences held certain fascination to them. The author also questions the meaning of the fear that was thus experienced. According to the available data, three important aspects can be discerned: first, these experiences functioned as means of folk pedagogics and didactics; second, sometimes provoking intense emotional experience was desired; and third, the tension-inducing narratives could be means of neutralizing the children's anxiety and fear. The latter purpose of telling cruel and violent tales is confirmed by two different scholarly approaches employed by researchers working on the issues of tales and fears: namely, the psychological (represented by Marie-Louise von Franz and Bruno Bettelheim) and the folkloristic one (by Alan Dundes and Lutz Röhrich).

Gauta 2021-08-30